

OPEN
ACCESS

TOMÁŠ SAMEK: *TAHLE ZEMĚ JE NAŠE: ČESKÝ A NĚMECKÝ VEŘEJNÝ PROSTOR V DEIKTICKÉ PERSPEKTIVĚ*

Vít Dovalil

SAMEK, Tomáš (2016): *Tahle země je naše: Český a německý veřejný prostor v deiktické perspektivě*. Pardubice: Univerzita Pardubice, 214 s.

Publikace Tomáše Samka představuje antropolingvisticky orientovaný výzkum fungování (nejen mediálních) diskurzů v současné společnosti. Vychází ze sémiotického základu budovaného v 1. polovině 20. století Ferdinandem de Saussurem a Karlem Bühlerem, na něž navázal Roman Jakobson. Jejich učení pak v oboru antropologie ve druhé polovině téhož století dále rozvinuli např. M. Silverstein a B. Anderson. Autor se jejich inspirativní podněty snaží tvůrčím způsobem rozpracovat pro situace v 21. století, které se vyznačují mimořádně rozmanitými komunikačními možnostmi, jež s sebou přinesl prudký rozvoj digitálních technologií. Ačkoli se bude publikace při začátku četby leckterému čtenáři jevit jako složitá, což kontrastuje s na první pohled jednoduše vypadajícím titulem, je autorův postup — od abstraktního ke konkrétnímu — systematický, argumentačně spolehlivý a transparentní. Již na tomto místě tedy možno předeslat, že Tomáši Samkovi se jeho záměr rozvinout deiktickou perspektivu jakožto analytické instrumentarium pro rozbor analýzy diskurzů, které konstituují společenskost a společenské vazby, povedl.

Autor si klade za cíl „přispět ke studiu dynamického a mnohostranného vztahu mezi komunikačními praktikami a kolektivní identitou“ (s. 16). Staví na tom, že „právě deixe má vysokou vypovídací hodnotu jako předmět takového studia“ (*ibid.*), čímž se však její možnosti nevyčerpávají. V deixi spatřuje hledisko, kterým lze nazírat a interpretovat v širokém smyslu velmi rozmanité kulturní jevy. Tento předpoklad proměňuje v základní výzkumnou otázku celé práce, kterou formuluje (na s. 19 a 20) jako dvojotázku: „Lze deixi koncipovat jako jeden z interpretačních principů světa sociálních a komunikačních interakcí? A co takto ustavená perspektiva vypovídá o obecnější dynamice vztahu mezi těmito interakcemi na jedné straně a identitotvornými procesy, mediovanými nezřídka ideologicky, na straně druhé?“

Postup výkladu se vyznačuje, jak vysvitne níže z načrtnutého přehledu kapitol, deduktivností. Autor to v úvodu explicitně předesílá ve svém návodu Jak číst tuto knihu (na s. 11–12 a pak ještě jednou na s. 23–25). S postupem kapitol průběžně narůstá empiričnost a množství společensky a politicky aktuálních příkladů (poslední z roku 2015). V nich se kromě jiného vyjasňuje i atraktivně volený název knihy *Tahle země je naše*, který může leckdo z občanů, resp. voličů, pokládat za samozřejmý až banální, nicméně pro současnou politickou situaci (nejen) v Česku a v Německu za velmi delikátní.

Autor strukturuje publikaci do celkem sedmi částí. Na úvod, v němž si klade velmi obecnou otázku, kolik možností má deixe, navazuje první kapitola věnovaná polarismu. V ní rozebírá protivenství dichotomií s binárními opozicemi po vzoru *bud' — anebo* s kontinuem přesněji vystihujícím vztahy mezi extrémními póly, mezi nimiž existují gradientní přechody. Tuto alternativní vizi přesvědčivě ilustruje příklady na kategorii gramatického čísla (s. 29–35).

Ve druhé kapitole se autor zabývá elementy deiktické dimenze, odvozené rovněž od původní binární dichotomie *langue—parole*, která končí nejpozději na rovině textu, a dále pak deixí intratextovou (dovnitř textu) i extratextovou (směrem ven z textu — do fyzické komunikační situace). Terminologicky tyto perspektivy páruje výrazy endofora/exofora a v analogii k tomu endodeixe/exodeixe. Upozorňuje na to, že mezi symboličností a deiktičností také existuje přechodová škála.

Ve třetí kapitole rozebírá mediovanost a ideologii. Koncept ideologie nechápe zjednodušeně politicky, nýbrž antropologicky jako soubor mentálně reprezentovaných faktorů ovlivňujících jednání člověka. Mediovanost vysvětluje na bázi Jakobsonova modelu funkcí jazyka a deixi nachází např. v postavení pravého opaku metajazykovosti (s. 84). Centrální je naproti tomu funkce fatická, kterou však lze přenášet v představách (deixe na fantazmatu). Mediovanost sdíleného autor odstupňoval vybranými žánry umístěnými na kontinuu s celkem sedmi stupni: Nejméně mediovaná je (1) interakce tváří v tvář, nejvíc mediovaný pak (7) denní tisk. Mezi těmito póly se nacházejí (2) telefonní rozhovor, (3) zpráva na záznamníku, (4) e-mail, (5) napsání statusu na facebook a (6) internetové verze novin. Velmi zajímavá je kromě této odstupňovanosti komunikačních žánrů také analýza gradientních přechodů na kontinuu s póly *u nás versus ve světě* (na s. 113–127). Za účelem rozboru těchto diskurzů autor operuje na bázi ideologií kosmopolitismu a nacionalismu s pojmovým párem *kosmofilní vs. kosmofobní*, jimž odpovídá analogie *otevřenosti vs. uzavřenosti vůči světu* (s. 117). T. Samek přitom upozorňuje na zjednodušenost takového pohledu, který by ztotožňoval automaticky se nabízející kosmofobnost s nacionalismem. Na českých diskurzích z počátku 90. let minulého století (dohánění Západu a návrat do Evropy) nebo na 4. sjezdu československých spisovatelů v červnu 1967 (Kunderův projev o nesamozřejmosti národa a jeho decimování tehdejší komunistickou elitou) dokazuje křížení těchto hledisek, kdy sebekritické zabývání se či vyrovnávání se s národními tématy funguje kosmofilně. Totéž platí — dokonce snad ještě o něco intenzivněji — také pro veřejné diskurzy německé (např. böse Deutsche — gute Ausländer; s. 116–120).

Ve čtvrté kapitole je čtenář proveden mediální krajinou, v níž nutno vyzdvihnout pozoruhodnou pasáž o deiktické polaritě bulvárnosti a serióznosti médií: Bulvárnost tenduje k deiktičnosti (vsugerovává bezprostřední blízkost origu recipienta, malou sociální vzdálenost, resp. malou vzdálenost na všech osách deiktického pole vůbec, dominance prezentismu). Empiricky tu autor srovnává mj. příklady ze *Süddeutsche Zeitung*, *ARD* a *Bildzeitung* s českými médii, jako jsou např. *Lidové noviny* nebo *Mladá fronta Dnes*. Určitá serióznost posledně uvedeného deníku odvozená z deiktické perspektivy české mediální situace by se při souvztažnění k mediální situaci německé jevila podle T. Samka již jako docela bulvární (s. 141). U *Lidových novin* analyzuje autor mikrodiachronně vydání oznamující výsledky parlamentních voleb z 11. 6. 1990 a 31. 5. 2010. Přesvědčivě dokládá postupný růst bulvárnosti tohoto deníku. Podobně tvůrčím způsobem se věnuje studiu deiktika jako protosymbolu. Jako zdroj dat v tomto případě slouží srovnání hesla, pod nímž občané ČSSR demonstrovali v listopadu 1989 proti komunistickému režimu („Nejsme jako oni“), s heslem občanů NDR protestujících proti tehdy neomezené moci elity SED („Wir sind das Volk“ — a následně, jak by bylo možno doplnit, „Wir sind ein Volk“). Výsledky tohoto výzkumu aplikuje např. na demonstrace proti antiislámskému hnutí Pegida, které se v Ně-

mecku konaly počátkem roku 2015 po teroristických útocích v Paříži (transparent „Wir sind Charlie, wir sind nicht Pegida“).

Na tyto analýzy navazují v páté kapitole výklady o deixi a transcendenci, která ve filozofických a teologických diskurzích vede k posílení symbolické složky deiktik (a k jistému pokusu o osamostatnění, resp. o vymanění se z kontextů). Konkrétně se jedná o osobní zájmena *já — ty — ono*.

V závěru autor shrnuje velmi koherentně výsledky teoretické i empirické. Načrtává zde možnosti a meze deiktické perspektivy. Omezení spatřuje právě v poslední uvedené oblasti transcendence.

Kromě běžných součástí standardní vědecké práce, jakými jsou zdroje dat a seznam literatury, připojuje autor (na s. 189–192) oddíl nazvaný Terminologický klíč. V něm čtenář nalezne vysvětlení celkem 29 termínů, z nichž některé reprezentují autorovy tvůrčí inovace, jimiž se snaží uchopit analyzované otázky. Za příklad může posloužit položka pojmenovaná spojením „do reality vnořená deixe na fantazmatu“ (s. 190), kterou T. Samek definuje takto: „[U] Bühlera třetí, smíšený subtyp deixe na fantazmatu; je částečně ukotvena v mluvní situaci, ale zpravidla ji přesahuje za její aktuální, smysly vnímatelný horizont.“ Jak může být z tohoto citovaného příkladu patrné, jedná se o užitečnou část publikace, v níž čtenář může vycítit potřebu zalistovat — pro připomenutí pojmů definovaných na příslušných místech — během četby i několikrát.

Snahy o terminologickou přesnost jsou v recenzované publikaci patrné velmi brzy. Ačkoli základy sémiotiky nepochybně patří k nepostradatelné výbavě lingvistů, může se těmto odborníkům text knihy na některých místech jevit jako terminologicky přetížený. Ostatně autor tento problém zřejmě anticipoval, a právě terminologickým klíčem jej elegantně řeší. Z množství podnětů, jimiž publikace vybízí k novému promýšlení zdánlivě ustálených poznatků, v následujících odstavcích okomentují spektrum vybraných myšlenek, které se týkají jak obecnějších, či dokonce velmi obecných rámců, tak také detailnějších postřehů. S jistou odlehčeností vzato nepřekvapí, že tato škála představuje z hlediska ikoničnosti záběr recenzované publikace a je jistě též jejím indexem.

Autor své výklady zahajuje rozbořením deixe. Začíná u tří základních druhů deixe (prostorová, resp. místní, časová, osobní) s *origem hic — nunc — ego*. Podrobnější výklady následně věnuje deixi textové, jež je realizována anaforou a kataforou. Pátý druh deixe — sociální — v publikaci sice nechybí, ale autor ji nepřičítá k druhům základním (viz např. na s. 69 nebo 94; standardem je sociální deixe naproti tomu např. pro S. Levinsona (1994, s. 91–96)).

Principiálně se autor z pochopitelných důvodů zabývá vztahem mezi *symboličností* a *indexálností* znaků, protože deiktika náleží k prototypům indexů. Myslím si však, že v tomto ohledu bylo možné výklady poněkud zestručnit. Již Peirce a s odkazem na něj Jakobson (1970) postulují, že *každý* znak obsahuje všechny tři složky, které mohou vystihovat vztah mezi označujícím a označovaným, tj. ikoničnost, indexálnost i symboličnost, a že základní otázka se týká právě toho, která z těchto složek v tomto vztahu převažuje. To potom umožňuje klasifikaci znaku jako pouze dominantně ikonického, indexálního či symbolického. Logicky z právě uvedeného vyplývá, že i indexy v sobě musí symbolickou složku obsahovat. Totéž platí i pro složku ikonickou, které se

však autor nijak systematicky nevěnuje.¹ (Asi nejpodrobnější zmínky o ikoničnosti nalezneme čtenář v rozbořech bulvárnosti, resp. serióznosti médií na s. 141 a násl.). Ve světle tohoto poznatku se T. Samek takřkajíc tak trochu vlamuje do otevřených dveří. Ani graduálnost přechodů na kontinuu mezi póly symboličnost—indexálnost není v tomto kontextu nová. Nacházet deiktické výrazy s nižší či vyšší mírou zastoupení symboličnosti každopádně lze.² I proto se ukazuje jako evidentní, že „[k]aždé deiktikum má sice svou velmi obecně definovanou symbolickou složku (např. *já* je nejčastěji „osoba, která právě mluví nebo píše“), tahle symboličnost však slouží indexikalitě a teprve ta rozhoduje o referenčním významu deiktika v určité konsituaci“ (s. 58; oddíl s názvem *Symbol jako protodeiktikum*).

Další poznatek — opět s odkazem na učení Peirce — lze odvodit z toho, že má-li každý znak v sobě přítomnou indexálnost, je takový znak vždy jakýmsi otiskem situačního kontextu, v němž uživatelé znak vytvářejí, tj. přiřazují označované k označujícímu a používají (srov. již v Bühlerově nástrojovém modelu dimenzí znaku jeho expresivní funkci, která spočívá v tom, že znak je výrazem/symptodem producenta). Na podporu autorovy argumentace lze rozvést tezi, že tato všudypřítomnost či neopominutelnost indexálnosti znamená, že komunikace a socialita se v nějakých kontextech dějí vždy a pokusy o dekontextualizaci (nejen) jazykových fenoménů lze metodologicky celkem snadno napadát. S deixí, resp. indexálností zcela systémově počítá etnometodologie a etnografie komunikace. Ostatně ani věda jako taková, tzn. včetně věd přírodních, nemůže nebýt indexální — navzdory snahám o maximální ikoničnost (v případě úsilí o co nejadekvátnější či nejpodobnější zobrazení zkoumaného předmětu), resp. symboličnost. To představuje mj. argument proti objektivnosti vědeckého poznání, které by mělo být jaksi nezávislé na tvůrčích vědeckých poznatků (vědcích) a ve kterou např. publicistické diskurzy o přírodních vědách tak často a rády věří.

Za úplně novou nelze pokládat ani nereferenčnost deixe (s. 69). Levinson (1994, s. 66–69) ve svém přehledu třídí deiktika podle toho, jakým způsobem s nimi uživatelé *nakládají* (tzn. nikoli jaká deiktika *jsou*), na deiktika užívaná 1. deikticky a 2. nedeikticky. Deiktické užití dále třídí na 1a. realizované pomocí gest („gestisch“) a 1b. symbolické. Pouze pro první z nich (1a) je nutná fyzická kontrola komunikační situace mluvčími. Deiktika užívaná nedeikticky dále Levinson klasifikuje na 2a. výrazy uží-

-
- 1 Jakobson (1970, s. 34) podotýká, že ideál představuje podle Peirce takový znak, který je vyváženě ikonický, indexální a symbolický. Na okraj lze na tomto místě připomenout, že např. Saussure (1989, s. 98) pokládal za ideální znak symbol, u něhož dominuje v Peirceově klasifikaci mezi označujícím a označovaným nemotivovanost (arbitrárnost).
  - 2 S přihlédnutím k existenci právě zmíněné ikoničnosti pak nemusejí být symboličnost a deixe kladeny do tak ostré opozice a užívány jako antonyma, jak dokládají některé autorovy formulace (např. nahoře na s. 24 nebo na s. 25, kde se deixe v souvislosti s předesílanou kapitolou o transcendenci „mění ve svůj opak: téměř čistý symbol“). Totéž výmluvně platí později v souvislosti s deixí jako exoforou (dále na s. 49–50). Uvažování o antonymii deixe a symboličnosti je zřejmé i na jiných místech, např. když „nejen každý deiktický výraz má svou (slabou) symbolickou složku, ale i naopak: každý symbolický výraz má svou (slabou) deiktickou složku“ (s. 60) apod.

vané anaforicky a 2b. neanaforicky, tedy odkazující přímo na dříve zmíněné referenty (2a), či nikoli (2b).³

Závěrem: Publikaci T. Samka nelze upřít inovativní snahy a tvůrčího ducha, neboť autor dospívá svou cestou k poznatkům, které se již dříve odvíjely od jiných východisek. Argumentace, jak ji v knize formuluje, působí svěže, samostatně a přesvědčivě. Tím činí poznatky např. o vztazích mezi deiktičností a symboličností, jejich prolínání a odstupňovatelnosti pevnějšími a spolehlivějšími. Ačkoli se autorův přístup v celkovém kontextu vyznačuje deduktivností, jsou analýzy vycházející z dat, tj. postup induktivní, také přítomné a velmi cenné. Velmi zajímavé je např. odvození souvislosti mezi bulvárností či seriózností médií a mírou jejich deiktičnosti anebo rozbor identitotvorných procesů a jejich vázanosti na osobní zájmeno *já* či jeho transpozicí v *my* z hlediska odstupňování vzdálenosti od origa (analýzy příkladů z českého a německého veřejného prostoru).⁴ Tyto procesy závisí na kontextech vždy, jak autor přesvědčivě dovozuje a tím potvrzuje nezbytnost znalosti kontextů jakožto základního předpokladu *adekvátní* interpretace semiózy vůbec, tj. procesu, v němž něco funguje jako znak. Dobrý dojem z kvalitní publikace celkově dotvrzuje precizní závěr (na s. 184–188), jenž přináší zcela konkrétní poznatky v podobě několika málo hutných bodů. Jedna z jeho předností spočívá rovněž v tom, že takto propracovaný závěr zůstává srozumitelný i jako suma tezí nezávisle na předchozích kapitolách.

LITERATURA:

JAKOBSON, Roman (1970): Hledání podstaty jazyka. In: *12 esejů o jazyce*. Praha: Mladá fronta, s. 29–45.

LEVINSON, Stephen C. (1994): *Pragmatik*. Tübingen: Niemeyer.

DE SAUSSURE, Ferdinand (1989): *Kurs obecné lingvistiky*. Praha: Odeon.

Vít Dovalil | Ústav germánských studií FF UK
<vitek.dovalil@ff.cuni.cz>

3 Tato Levinsonova klasifikace je z důvodů rozsahu recenze podána jen v základních obrysech a neměla by sugerovat uvažování ve stylu *buď — anebo*.

4 Obojí se týká samozřejmě také souvisejících zájmen *přivlastňovacích můj a náš*.